

Vándorló napnevek: *vasárnap*

A napnevek a könnyen kölcsönözhető nyelvi részrendszerek közé tartoznak. A kultúraváltásokkal együtt sokszor a napnevek is átkerülhetnek egyik nyelvből a másikba. Valaha ilyen „kultúrkölcsönzés” lehetett a hellenisztikus világkép elterjedése (pl. gör. *ἡμέρα* 'Ἡλίου' a Nap napja' > latin *diēs Sōlis* > germ., vö. ang. *Sunday*, ném. *Sonntag*, sv. *söndag*; gör. *ἡμέρα Σελήνης* 'a Hold napja' > lat. *diēs Lūnae* > germ., vö. ang. *Monday*, ném. *Montag*, sv. *måndag* stb.) vagy a kereszténység felvétele (pl. gör. *κυριακή* 'az Úr napja' > lat. *diēs dominica*; örm. *kiraki* stb.). A legnagyobb utat a héber *šabbath* név tette meg, kelet felé a Kaukázuson, a Volga-vidéken és Közép-Ázsián át egészen a jakutokig eljutott, míg nyugat felé haladva szinte az összes európai nyelvet meghódította.

A napnevek néha jövevényszavakként (pl. magy. *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat*; fi. *sunnantai*), néha pedig tükörfordítások formájában (gör. *ἡμέρα* 'Ἀρεως > lat. *diēs Martis*) terjednek tovább, sőt, azonos szemléletű nevek néha egymástól függetlenül is kialakulhatnak (pl. port. *segunda feira* és vog. *kitit χᾱτέλ* 'második nap = hétfő').

A részrendszerek könnyű kölcsönözhetősége és a kultúrkörök változékonysága miatt az egyes nyelvekben ritkán jönnek létre egységes szemléletű szisztémák, a napnévrendszerek általában vegyes képet mutatnak, az izlandiban például a vasárnap (*sunnudagur*) és a hétfő (*mānudagur*) bolygók nevét viseli, a kedd (*priðjudagur*) és a csütörtök (*fimmtudagur*) sorszámnev (harmadik és ötödik), a szerda (*miðvikudagur*) a hét közepét (vö. ném. *Mittwoch*) jelzi, a péntek a böjt napja (*föstudagur*), a szombat pedig a mosásé (*laugardagur*) (BUCK 1954: 1009).

Cikkemben a vasárnap megnevezését kísérelm meg nyomon követni Eurázsia számos nyelvében. A névadás motivációja a különféle kultúrkörökben más és más. A héberben és az arabban (valamint az arabok meghódította világ számos nyelvében) a hét ünnepnapját követő hétkezdőnap, az „első nap”. A hellenisztikus világkép a Nappal azonosította. A kereszténységben ünnepnap, az Úr napja, szent nap, pihenőnap. A Volga-vidéken „orosz ünnepnap”. Több törökségi és kaukázusi nyelvben – valamint eredetileg a magyarban – a vásártartás napja.

1. Az európai napnévrendszerek meghatározó eleme a zsidó-keresztény kultúrkör. Jóllehet, a hetedik nap kitüntetett szerepének már Babilóniában is vannak

nyomai,¹ ezt a Hold járásától független, periodikusan visszatérő ünnepnappá a zsidó vallás tette. A héberben ez a nap kapott egyedül nevet (*šabbath*), míg a többi napot ehhez viszonyítva **sorszám**mal látták el. A számozást a (mai értelemben vett) vasárnapkal kezdték, e nap tehát az 'első nap': *yom rišon* (< *yom* 'nap', *rišon* 'első'), vö. továbbá *yom šini* 'hétfő' (< *šini* 'második'), *yom šlini* 'kedd' (< *šlini* 'harmadik') stb. Ugyanez a rendszer figyelhető meg az arabban (*yaum al-a +ad* 'vasárnap', *yaum al-itnain* 'hétfő', *yaum al-talata* 'kedd' stb.) és a belőle fejlődött máltaiiban (*il-Ħadd* 'vasárnap', *it-Tnejn* 'hétfő', *it-Tlieta* 'kedd' stb.). Ez a szemléletmód hatotta át az ógörögöt is: *μία σαββάτων* (< *μία* 'egy'), *δευτέρα σαββάτων* 'hétfő' (< *δευτέρος* 'második'), *τρίτη σαββάτων* 'kedd' (< *τρίτος* 'harmadik'), *τετάρτη σαββάτων* 'szerda' (< *τετάρτος* 'negyedik'), *πέμπτη σαββάτων* 'csütörtök' (< *πέμπτος* 'ötödik'). Ugyancsak héber hatást mutat a péntek ógörög neve, a *παρασκευή* (tkp. 'készülődés [az ünnepre]') is. A latin napnevek legrégebbi rétege görög mintára alakult ki, vö. *ūna sabbatī* és *diēs p̄rima* 'vasárnap', *secunda sabbatī* 'hétfő', *tertia sabbatī* 'kedd' stb. (Később, a még a görögben 'szombat' > 'hét; Woche' jelentésképződésen átment *sabbatī* tagot felváltotta a *fēria* 'ünnep' elem: *secunda fēria* 'hétfő'.) Láthatjuk tehát, hogy a héberben, az arabban, az ógörögben és a (korai) latinban a vasárnapot a sorszámelv szerint, egységes szemlélet alapján 'a hét első napja' névvel illették (BUCK 1954: 1006–1008).

A vasárnapot Közép-Ázsia és a Volga-vidék számos nyelvében hasonló szerkezettel nevezik meg, elsősorban az arab és a perzsa kultúra terjedése révén, vö. perzsa *yakšambe* (*yak* 'egy', *šambe* < *šabbath*) ~ kun *ye-šanbe*, mameluk-kipcsak *yekšenbe*, csagataj *yek-šembe*, ujjur *yäkšänbä*, kazah *žeksenbi*, kirgiz *jekšembi*, türkmén *yekšenbe*, karakalpak *yekšembi*, tatár *yäkšämbi*, baskír *yäkšämbi* (GOLDEN 1995: 370–374, az adatokat P. B. GOLDEN átírásában közlöm; MUNKÁCSI 1912–13b: 353). Ugyancsak az arab *al-aHad* ('első') névre mennek vissza a Kaukázus kis nyelveinek, nyelvjárásainak 'vasárnap' jelentésű szavai, pl. kürin (a lezg egyik nyelvjárása) *χhäd*, andi, dido (dagesztáni nyelvek) *χat'an*, lak, kubacsi (a dargva nyelvjárása) *alχhat*, valamint a keresztény szírek *Had* megnevezése is (MUNKÁCSI 1912–13b: 353).

2. A hellenisztikus világgép fejlődése a napnevekben is éreztette hatását. Az ókori tudósok hét bolygót ismertek (Merkúr, Vénusz, Mars, Jupiter, Szaturnusz, s tévesen ide sorolták a Napot és a Holdat is). Hiedelmük szerint minden óráért egy-egy bolygó felel, s az adott napot arról a bolygóról nevezték el, amely a nap első órájának volt a „felelőse”. A sort a Szaturnusszal kezdték, amelyről a szombat kapta a nevét (ennek nyomát őrzi több nyelv, vö. pl. lat. *diēs Saturnī*; ang.

¹ *Umu sappattu* 'a teljesség napja, holdtölte', *szibutu* 'minden hónap hetedik (mágikus jelentőségű) napja' > héb. *sabbath* 'pihenni' → 'pihenőnap' (HAHN 1998: 77–79).

Saturday, holl. *Zaterdag*). E sorban a vasárnap felelőse a Nap lett, így született a görög *ἡμέρα 'Hlios*, s ennek latin megfelelőjeként a *diēs Sōlis* név (ezt később a vallási alapú *diēs dominica* 'az Úr napja' váltotta fel). A további megfelelések: hétfő ~ Hold, kedd ~ Mars, szerda ~ Merkúr, csütörtök ~ Jupiter, péntek ~ Vénusz. Ez az **asztrológikus** rendszer a görögben nem gyökeresedett meg, a latinban azonban igen, s innen terjedt el Európának a nyugati felén. E napnevek az újlatin és a germán nyelvekben maradtak fenn. A latin szisztéma (*diēs Lūnae, d. Martis, d. Mercurī, d. Iovis, d. Veneris, d. Saturnī, d. Sōlis*) öt napja (hétfőtől péntekig) őrződött meg a franciában, a spanyolban, az olaszban és a románban.² A szombat és a vasárnap vallási indíttatású nevet kapott. (Érdekes, hogy a portugál a korai latin sorszámnevszisztémát konzerválta.) Nagyon jól megőrizte ezt az ősi sort a kelta nyelvek közül a velszi és a breton.³ Három bolygó neve él az írben: *luan* 'hétfő', *māirt* 'kedd', *satharn* 'szombat' (Buck 1954: 1006–1009).

A germán nyelvek nagy részében a hétfő, a szombat és a vasárnap őrizte meg az eredeti bolygóneveket, míg a kedd, a csütörtök és a péntek a germán mitológia megfelelő isteneinek (*Mars* ~ Tyr/Ziu, *Jupiter* ~ Odin, *Vénusz* ~ Freiya) nevét viseli.⁴ A *vasárnap* a germán nyelvekben: ónorv. *sunndagr* > norv. *søndag*; ódán *sundagh* > *søndag*, ósv. *sunnodagher* > *söndag*, izl. *sunnudagur*, faeri *sunnudagur*, óang. *sunnadaeg* > ang. *Sunday*, kholl. *sonnendach* > *Zondag*, ófeln. *sunnūntag* > ném. *Sonntag* (BJORWARD–LINDEMAN 2000: 905–906; KLUGE 1967: 717). A svédből/ norvégből e név később átkerült a lappba (a lpL *sátnå-peivē*, lpN *sodnå-bæve* nevek előtagjaként) és a finnbe (*sunnuntai*, nyj. *sunnuntaki, suntak, suntai, suntaki*) (SSA 3: 213).

Az eredetileg asztrológikus elveket követő latin, kelta és germán nyelvek tehát a vasárnap tekintetében eltérően viselkednek: a latin *diēs Sōlis*-t a III. század táján kiszorította a vallási név, s nem maradt fenn a leánynyelvekben sem, ezzel szemben a germán ágbán kiválóan megőrződtek a 'Nap napja' típusú nevek. A kelta nyelvek vegyes képet mutatnak: a velsziben és a bretonban megmaradt, míg az írben vallási név (*domnach*) váltotta fel (BUCK 1954: 1006–1009).

GOLDEN (1995: 373) adata szerint a dél-kaukázusi szván nyelv is hasonlóan alkotja meg a vasárnap nevét: *mišladäg* < *miš* 'Nap'.

² Fr. *lundi, mardi, mercredi, jeudi, vendredi*, sp. *lunes, martes, miércoles, jueves, viernes*, ol. *lunedì, martedì, mercoledì, giovedì, venerdì*, rom. *luni, marți, miercuri, joi, vineri*.

³ Velszi *dydd llun, d. mawrth, d. mercher, d. iau, d. gwener, d. sadwrn, d. sul*, breton *dilun, dimeurzh, dimerc'her, diziou, digwener, disadorn, disul*.

⁴ Ang. *Monday*, ném. *Montag*, holl. *Maandag*, sv. *måndag*, norv. *mandag*, dán *mandag* 'hétfő'; ang. *Tuesday*, ném. *Dienstag*, holl. *Dinsdag*, sv. *tisdag*, norv. *tirsdag*, dán *tirsdag* 'kedd'; ang. *Thursday*, ném. *Donnerstag*, holl. *Donderdag*, sv. *torsdag*, norv. *torsdag*, dán *torsdag* 'csütörtök'; ang. *Friday*, ném. *Freitag*, holl. *Vrijdag*, sv. *fredag*, norv. *fredag*, dán *fredag* 'péntek'; ang. *Saturday*, holl. *Zaterdag* 'szombat'.

3. Az ógörög *μία σαββάτων, πρώτη σαββάτων* 'első nap' típusú neveket hamar kiszorította a *κυριακή (ἡμέρα)* 'az Úr napja (Jézus feltámadásának napja)', **vallási** indíttatású név. Ez a változás a latinban is bekövetkezett: a *diēs Sōlis* helyébe a *diēs Dominica* 'az Úr napja' lépett. Ezt több újlatin nyelv máig őrzi, vö. fr. *dimanche*, prov. *dimengue*, kat. *dimenge*, sp. *domingo*, port. *domingo*, ol. *domenica*, rom. *duminică*; sőt megvan az írben is (*domhnach*). Az óészakiban az asztrológikus megnevezés (*sunnudagr*) mellett élt a latinból fordított *drōttinsdagr* 'az Úr napja' név is (BUCK 1954: 1006–1009; MEYER-LÜBKE 1924: 212).

A több évszázados keresztény térítés során a görög *κυριακή* a kaukázusi–fekete-tengeri térség több nyelvébe átkerült: grúz *kvira dge*, örm. *kiraki*, csecsen *kliranan de*; hasonló szemléletmódú az oszét *xuicaubon* és a kabard *t'a-maxo* 'Gottestag' (GOLDEN 1995: 369, 373; MUNKÁCSI 1912–13b: 351–353).

Ugyancsak vallási indíttatású a 'szent nap' elnevezés is. Ez a névadási modell Skandináviától (lp. *paššjē, piššie-piejjē* < *paššjē* 'heilig'; *bissē-bāivee* 'kirchlicher Feiertag, Sonntag'; *ājleks-piējē* < *ajleks* 'heilig') a Baltikum finnugor és indoeurópai nyelvein át (lett *svētdiena* < *svēts* 'szent'; észt *pühapäev*, lív *pivā-pāva*, karj. *pyhäpäivy*, vepsze *pyhäpäiv*, ink. *pyhä* < *püha, pivā, pühä* 'szent') az Urál-vidéki és nyugat-szibériai népekig (zürj. *veža-lun* < *veža* 'szent'; jur. *χἄḗḗ Bid'è jāll'e* 'heidnische Opferfesttag, kirchliche Festtag, Sonntag') megfigyelhető (FOKOS 1959: 559b, 1182b; LAGERCRANTZ 1939: 152, 4696; LEHTISALO 1956: 181a; NIRVI 1971: 447a; SCHLACHTER 1958: 4a, 16a; WICHMANN-UOTILA 1942: 142b, 326b). Szintén vallási név a vogul középső-lozvai dialektusában a valószínűleg orosz hatásra létrejött *pěrnāḡ khātēl* 'kereszt-nap' (MUNKÁCSI-KÁLMÁN 1986: 114a, 434b).

A 'szent nap' elnevezés a Kaukázus környékén is felbukkan, vö. örmény-kipcsak *yix kün*, karaim *yex kün*, karacsaj-balkar *ıyix kün*. Ezek a nevek a köztörök *iduk* (*ıduq*) 'szent' szóra mennek vissza; ugyanez a szó a *hétfő* alkotóelemeként is felbukkan az örmény-kipcsak *yix paš kün* és a karaim *yexbaškün* 'tkp. szent nap utáni nap' kifejezésekben (GOLDEN 1995: 365–366; LIGETI 1976: 134).

E szónak magyar vonatkozása is van. A köztörök *ıduq* (kipcsakos *ıyix* > *yix*) 'szent' < *ädgü* 'jó' csuvasos megfelelője *ezgü* (~ tat. *izge* 'megszentelt, szent', bask. *izge* 'szent, megszentelt', kazah *ezgi* 'kind, good; cherished, sacred'), melynek *edü* alakváltozata *id* ~ *egy* formában került be a magyarba. Mint a magyar nyelvtörténeti stúdiumokból jól ismert, e szó – miután a szláv eredetű *szent* kiszorította – csak helynevekben (*Egy-kő, Igy-fon*) és összetételekben (*id-ház* > *egyház, id-nap* > *ünnep*) maradt fenn. Több törökségi nyelvben élnek a magyarhoz hasonló összetételek, vö. kun CC *yix-öv*, karaim *yeg-uv*, örmény-kipcsak *yḡ-ov*, tör. *ıyüz-öv* 'templom, egyház'; tör. *ıyüz kün* 'ünnep', ill. a 'vasárnap' fentebb közölt karaim stb. alakjai (LIGETI 1986: 33–34, 273; EWUng 302, de TESz 1: 724). Mindezek alapján megfontolandónak tűnik LIGETI LAJOS (1976: 134) felvetése: „Lehet, hogy az *ünnep* eredetileg a magyarban is a vasárnap neve

volt.” Ez esetben a honfoglalás előtti időkben őseink a hétnek legalább két napját megnevezték: az egyik a hét ünnepnapja, „szent napja”, a másik pedig a vásár napja volt.

A szláv nyelvek javarésze – héber-görög mintára, vö. héb. *šabbath* 'pihen' > *šabbath* 'szombat, tkp. pihenőnap' > gör. *σαββάτου* 'ημέρα⁵ – 'nem csinál' (*hé d'ëlo*) szerkezettel nevezi meg a pihenőnapot, amely a keresztény kultúrában a szombatról a vasárnapra tolódott át: ószl. *недѣля*, blg. *неделя*, sz-h. *недѣля*, szln. *nedelja*, cseh *neděle*, szlk. *neděľa*, szorb *nedźela*, le. *niedziela*,blr. *недзеля*, ukr. *неділя*, óor. *недѣля*. E szó több nyelvben (ószláv, bolgár, ukrán, óorosz) kettős jelentésű, a 'vasárnap' mellett 'hét; Woche' jelentése is van. Ez szintén görög mintát követ, mivel a *σαββάτου* 'szombat' volt a hét szimbóluma, legfontosabb napja, így kaphatta meg e szó a nagyobb egység jelentését is. A mai orosz ugyanakkor a *воскресенье* (< óor. *въскръсєнїє*) 'feltámadás' szóval nevezi meg a vasárnapot. A jelentésfejlődésre: 'a feltámadás napja, húsvétvasárnap' → 'vasárnap' (VASMER 1953: 231).

4. Sajátos csoportot alkotnak a Volga-vidék nyelvei. A térségben a pogány hitre előbb az iszlám telepedett rá, majd ezt a kereszténység követte. Az iszlámok ünnepnapja a péntek, ennek megfelelően ez a napnevek központi eleme is, ehhez viszonyítják a többi napot: a csütörtök tkp. 'kis-péntek', vö. cser. *izarńa*, vj. *poktš'i-arńa*, csuv. *kəžəń-erńi-kun*, *kešnerikun*, kazanyi tat. *kiči adna kön*, tat. *kiči atna kön* (< cser. *izi/iže* vj. *poktš'i*, csuv. *kəžəń*, tat. *kiči* 'kis', *arńa/erńi/adna/atna* 'péntek', *kun/kön* 'nap'), továbbá karaim *kiči ayne küń* és *kiči baraski* (< gör. *Παρασκευή* 'péntek'), a szombat pedig tkp. 'péntek utáni nap', vö. vj. *arńa-ber*, tat. *atn-artə* (< *ber* 'késői, eljövendő; hátsó rész'; *artə* 'eljövendő; hátsó rész'). A görögben és a szlávban végbement jelentésváltozáshoz (*σαββάτου* 'szombat' → 'hét' és *недѣля* 'vasárnap' → 'hét') hasonlóan itt is a legfontosabb nap neve vonódott át a hét megnevezésére: cser. *arńa*, vj. *arńa*, csuv. *erńi*, karat. *atna*, miser *atna*, tat. *atna* 'péntek' → 'hét'.

A kereszténység felvétele, a kulturális-szellemi háttér megváltozása a napnévrendszer átalakulását is maga után vont: immáron a vasárnap lett a legfőbb nap. (Ezért élhettek-élhetnek egymás mellett olyan nevek, mint pl. vj. *arńa-njnal*, csuv. *erne kun*, karat. *atna-kən*, miser *atna-kün*, tat. *atna-kön* 'péntek' és 'vasárnap'.) A térség nyelvei ezt a kettősséget a megkülönböztető szerepű **népnevek** segítségével hívásával oldották meg: az oroszok hozta kereszténység heti pihenőnapja (a vasárnap) az 'orosz ünnepnap' (vö. vj. *džutš'-arńa*, cser. *ruš-arńa*, bask. *urus-atna-kün*, karat. *usratna-kən*, mescs. *ursatna*, miser *uris-atna*, tat. *urəs-atnesə-kün*, csuv. *virəz-arńi-gun*, *viršarnikum* < *džutš'*, *ruš*, *urus*, *urs*,

⁵ MAX VASMER (1971: 57) inkább latin eredetűnek tartja (vö. *diēs feriāta*), mert véleménye szerint a görögből nem terjedhetett volna el a nyugati szlávban.

uris, uras, viraz 'orosz'), míg a régi, iszlám ünnepnap (a péntek) az 'udmurt péntek' (vj. *udmurt arña*) és 'tatár péntek' (vj. *biger-arña-njnal*, tat. *tatar-atnase*) nevet viseli (a kérdéskörrel bővebben, szakirodalmi utalásokkal: MATICSÁK 2003: 168–172).

5. A nyugat-szibériai finnugor nyelvek a napokat általában az ún. sorszám-elv alapján nevezik meg, pl. osztjKaz. *kim²t χḗtA* 'második nap = kedd', *χoAmiṭ χḗtA* 'harmadik nap = szerda', *háAmiṭ χḗtA* 'negyedik nap = csütörtök', *uètmiṭ χḗtA* 'ötödik nap = péntek', *χotmiṭ χḗtA* 'hatodik nap = szombat'; osztjDN. *tāBəṭ ṓtəṭtəm kīmət χḗt* 'hét-kezdő-második-nap = kedd', *tāBəṭ ṓtəṭtəm χutmət χḗt* 'hét-kezdő-harmadik-nap = szerda' stb. Az egyes vogul nyelvjárásokban a kiindulópont vasárnap és hétfő egyaránt lehet. A pelimkai nyelvjárás viszonylag egységes, vasárnapkal kezdődő rendszert használ (vö. *sāt-mot-khātél* 'hét-második-nap = hétfő', *sāt-khurmēt-khātél* 'hét-harmadik-nap = kedd', *sāt-nilit-khātél* 'hét-negyedik-nap = szerda', *sāt-äitit-khātél* 'hét-ötödik-nap = csütörtök', *sāt-khōtit-khātél* 'hét-hatodik-nap = péntek', *sāt-sāt-khātél* 'hét-hetedik-nap = szombat'), a kondai és az északi nyelvjárásokban azonban össze van keveredve a számozás. Az északi dialektusban például egymás mellett él a vasárnapkal (*kitit χḗtél* 'második nap = hétfő', *χurmit χḗtél* 'harmadik nap = kedd', *atit-χḗtél* 'ötödik nap = csütörtök') és a hétfővel (*sāt-kitit-χḗtél* 'hét-második-nap = kedd', *sāt-χūrmit-χḗtél* 'hét-harmadik-nap = szerda', *nilit χḗtél* 'negyedik nap = csütörtök') induló rendszer.

E kettősség alapján érthető, hogy bizonyos nyelvjárásokban a vasárnapot a hét kezdőnapjaként (osztjDN *tāBəṭuxχḗt*, vogÉ *sāt-puṅk-χḗtäl* 'hét-fej-nap = vasárnap',⁶ de osztjDN. *tāBəṭ ṓtəṭtəm ṓtəṭ χḗt*, vogÉ. *sāt-aultaxtnē-χḗtél* 'hét-kezdő-nap = hétfő'), másutt viszont a hét utolsó napjaként (vogK *soāt-panšēm-khotél*, P *sāt-pānšēm-khātél* 'hét-befejező-nap') nevezik meg.⁷ (Részletesebben, szakirodalommal MATICSÁK 1999: 107–110.)

A vasárnapkal és a hétfővel induló számozás kettőssége az európai kultúrkörben is tettenérhető. A héber ünnepnaphoz, a szombathoz való igazodás egyúttal azt is jelentette, hogy a periódus első napja a vasárnap lett. Ennek nyelvi bizonyítékai a következők: a) héb. *yom rišon*, arab *yaum al-a⁺ad* (> perzsa és a muszlim világ számos nyelve), gör. *μία σαββάτων* 'első nap = vasárnap', vö. továbbá (korai) lat. *secunda fēria* > port. *segunda-feira* 'második nap = hétfő'; b) az ószláv egyházi szövegekből MELICH a vasárnap megnevezésére *прѣнь, edinъ, jedinъ (днь), прѣваја, edinaja, jedinaja (sǫbota)* neveket hoz példaként; c) Ci-

⁶ Vö. jur. *še'ef ḡəḡBétqəḡ* 'hét-fej = vasárnap'.

⁷ VILKUNA (1958: 194–195) szerint a szibériai népek mítsem tudtak a hét bolygón alapuló napnév-rendszerről, ők egy hétlyukú pālcikát használtak a napok múlásának jelölésére, s a 'hét-fej-nap' típusú szerkezetet a pālcika kezdőlyukáról kaphatta a nevé.

rill és Metód görög eredetű terminológiájában a *četvr̃t̃okъ* 'tkp. negyedik' még szerdát jelentett, s csak később vonódott át a csütörtök nevére; d) az ószl. *sr̃ēda*, a toszkán *mezzedima*, a ném. *Mittwoch* stb. csak vasárnapi kezdettel jelenthette a hét közepét; e) a bajor-osztrákban adatolható egy *Pfinztag* 'ötödik nap = csütörtök' nyelvjárási alak (MELICH 1904: 250–256).

Ez a rendszer a IV. században megbomlott, a kereszténység elterjedésével, a vasárnap „főnappá” nyilvánításával a hét első napja a hétfőre vonódott át. MELICH friauli (*pr̃indi* < lat. *pr̃ima diēs*) és dalmáciai horvát adatok (*p̃ârvi dan*, *pr̃vi dan* 'első nap = hétfő') alapján a következő eredményre jut: „az egyházi hivatalos számítás ellenére is ... kifejlődött tehát a népnél egy népies számlálás, mely szerint *hétfő* a hét első napja. Ilyen népies számlálás azonban csakis a róm. kath. népeknél, még pedig a friauli ladinoknál és az Adria-menti horvátoknál mutatható ki” (MELICH 1904: 258). MELICH észak-olasz hatással magyarázza a szlávok új rendszerének (kedd = második nap, csütörtök = negyedik nap stb.) kialakulását, szerinte az olasz és rétorománból a horvátba és a szlovénba átkerülő jelenség hullámszerűen terjedt el a többi szláv nyelvben.

6. Az áttekintés végére hagytam az ún. „**jeles-napok**” csoportjába sorolható, számos törökségi (és néhány kisebb kaukázusi) nyelvre jellemző 'vásár; vásárnap' szerkezetet, vö. oszm-tör. *pazar*, *pazar günü*, azeri *bazar*, nogaj *bazar kün*, gagauz *pazar*, *pazar günü*; tatár *bazar kön*, miser *bazar*, baskír *bazar kön*, üzbég *bâzâr*, ujjur *bazar küni*, ill. rutul *bazar-jug*, dzsek *bazaudža jug*, cahur *bazâr* (*günü*, *kün*, *kön*, *küni* 'nap'; *jug* 'ua'). Ugyanezt az elemet őrzi az oszm-tör. *pazar-irtesi*, azeri *bazar ertäsi* 'hétfő, tkp. a vásárnap utáni nap' (LIGETI 1976: 134; MELICH 1904: 265; MUNKÁCSI 1901: 627; 1912–13b: 355).

A magyar *vasárnap* szó szintén e csoportba tartozik, előtagja a *vásár* szavunkra megy vissza. Az ómagyar **βāčār* iráni eredetű, vö. óiráni *vahāčāra*, pehlevi *wāzār*, szogd *w'cn*, *w'crn*, újperzsa *bāzār*, *wāfār*, *wāčār* 'piac, vásár'. A szó megvan a törökségi nyelvekben is: üzbég *očar*, kumük *učar*, csagataj *učar*, sőt átkerült a mongolba is (*učar*) (LIGETI 1986: 169–170; MUNKÁCSI 1901: 627; 1912–13a: 224; 1912–13b: 356; EWUng 1610; TESz 3: 1096).

A magyar napnevek közül négy – *szerda*, *csütörtök*, *péntek*, *szombat* – (déli) szláv eredetű,⁸ a *kedd* (eredetileg tkp. 'második nap') szláv mintára jöhetett létre (e napnév minden szláv nyelvben az ósszláv **ṽtorъ* ~ **ṽterъ* 'második' főnévi származékára vezethető vissza, vö. blg. *вторник*, mac. *вторник*, sz-h. *útorak*, szln. *tôrek*, cseh *útery*, szlk. *utorok*, szorb *wutora*, le. *wtorek*, blr. *аўторак*, ukr.

⁸ Vö. sz-h. *srijeda*, szln. *sreda*, cseh *středa*, szlk. *streda*, le. *środa*, or. *среда*; blg. *четвр̃т̃окъ*, mac. *четвр̃ток*, sz-h. *čtvr̃tak*, szln. *četrt̃ek*, cseh *čtvr̃tek*, szlk. *štvr̃tok*, le. *czwartek*, ukr. *четвер̃*, or. *четвер̃г*; blg. *пет̃окъ*, sz-h. *petak*, szln. *petek*, cseh *pátek*, szlk. *piatok*, le. *piątek*, or. *пятица*; blg. *с̃ѣбота*, sz-h. *sübotá*, szln. *sobota*, szlk. *sobota*, le. *sobota*, ukr. *субота*, or. *субота* (EWUng 239, 1142, 1423, 1447; TESz. 1: 583, 3: 156, 732, 779).

вівторок, or. *вторник*) az eredeti *keted* alakból a kétnyíltszótagos tendencia eredményeképp (**keteden* > *kedden*). Ugyancsak szláv mintára alakulhatott ki nyelvünkben a *hétfő* név is, ugyanis a szláv nyelvekben e nap neve a 'vasárnap utáni nap' (azaz az ünnepnap utáni hétkezdő nap), vö. blg. *понеделник*, mac. *понеділок*, sz-h. *ponèdjeljak*, szln. *ponedeljek*, cseh *ponděli*, szlk. *pondelok*, szorb. *pondzela*, le. *poniedziałek*,blr. *паяндзелак*, ukr. *понеділок*, or. *понедельник* (vö. a szláv pihenőnapról írottakkal) (KISS 1976: 89–90, 110–111; MELICH 1904: 258–264; 1938: 15–16; EWUng 553, 718; TESz 2: 103, 421). Az általános felfogás szerint tehát napneveink – a vasárnap kivételével – vagy szláv jövevényszók, vagy szláv mintára, a kereszténység terjesztésével összefüggésben keletkezett nevek.

Ezzel a felfogással MOÓR ELEMÉR (1964: 188–196) szállt szembe. Alapkérdése az, hogy miért csak négy nevet vettünk át közvetlenül a szlávoktól, s miért nem minden nevet, különös tekintettel a vasárnapra, mint a keresztény kultúrkör legfontosabb nevére. Véleménye szerint a szláv nevek átvételének nem kultúrtörténeti, hanem pusztán nyelvi oka vannak. Valószínűsíti, hogy a magyarban valaha a szerda a *harmad*, a csütörtök a *negyed*, a péntek az *ötöd*, a szombat pedig a *hatod* nevet viselte, ám ezek a nevek – MOÓR szóhasználatával – többértelműek voltak, szemben az egyetlen értelmű *vasárnap*, *hétfő* és *kedd* nevekkel. Nyelvünk pedig a többértelműség elkerülése végett a jelzett négy napnevet szlávra cserélte. Ez az átvétel – elsősorban hangtörténeti okok, a nazális megléte miatt – a szláv–magyar kétnyelvűség idején, a X. század folyamán, MOÓR szerint az ország központi területén (hiszen általános érvényűnek bizonyult) mehetett végbe, az átadó nyelv a bolgár lehetett.

MOÓR szerint a *hétfő* nem szláv szemléletre utal, hanem sokkal régebbi eredetű név. A *hét* 'sieben' és *hét* 'Woche' egybeesése – azaz az idő hetes szakaszokra való osztása – nagyon régi jelenség lehet (vö. szkr. *saptâkâ*, újperzsa *haftah*), megvan az ugor nyelvekben is (vog. *sāt*, osztj. *tawet*, m. *hét*). Nyelvünkben nézete szerint a *hétfő* eredetileg a hét ünnepnapját jelenthette (vö. osztjDN *т̄аВәтүхх̄ят*, vogÉ *sāt-puŋk-χātāl* 'hét-fej-nap = vasárnap'), s később, a *vasárnap* bekerülésével, alán hatásra (vö. osztj *kuri sār* 'hét-fej = hétfő') vonódott át a következő nap megnevezésére (MOÓR 1964: 188–191, 195–196; vö. továbbá a *hét* kérdésköréhez MELICH 1904: 265–267; MUNKÁCSI 1901: 339–345; PAPP 1955: 443). KISS LAJOS nem fogadja el MOÓR elméletét, értékelésként ezt írja: „E felfogás tetszetős ugyan, de nem meggyőző. Az ugor korra, valamint a magyar–alán, illetőleg magyar–szláv történelmi kapcsolatokra vonatkozó jelenlegi ismereteink alapján azt kell valószínűnek tartanunk, hogy a magyar *hétfő* a magyar–szláv kétnyelvűség viszonyai között keletkezett” (KISS 1976: 90).

Láthatjuk tehát, hogy a magyar napnevek közül vitán felül csak a vasárnap megnevezése megy vissza a szláv érintkezést megelőző időkre, holott paradox módon a kereszténység felvétele után elsősorban ez a napnév lett volna hivatott

az új kultúrkör szellemiségét tükrözni. (Annyiban MOÓR ELEMÉRnek feltétlenül igaza van, hogy elgondolkodtató, hogy ha őseink több napot szláv eredetű elemmel neveztek meg, akkor a legfontosabb nap nevére miért hagyták meg a „pogány” elnevezést, s miért nem cserélték le egy *nedelja* típusú névvel, mint ezt sok más nép is megtette.) Szent László törvényben tiltotta meg a vasárnapi vásártartást: „Ha valaki vasárnap vagy nagyobb ünnepen templomba nem megyen, hanem kalmárkodik, lovát veszítse el... A szent zsinat parancsolja, hogy a ki vasárnap vásárt üt, bontsa el sátorát, a mint állította.” (idézi MELICH 1904: 265). Az ellentmondás feloldása érdekében nyelvünk is „megtette a magát”, hiszen a nap megnevezésére hamarosan a rövid magánhangzós változatot kezdték használni.

Irodalom

- BJORVAND–LINDEMAN 2000: Harald Bjorvald–Fredrik Otto Lindeman, Våre arveord. Etymologisk ordbok. Oslo.
- BUCK 1954: Carl Buck, A dictionary of selected synonyms in the principal indoeuropean languages. Chicago.
- EWUNG = BENKŐ, LORÁND (Hrsg.), Etymologisches Wörterbuch des ungarischen. Budapest, 1992–1995.
- FOKOS 1959: Fokos-Fuchs, Dávid, Syrjänisches Wörterbuch I–II. Budapest.
- GOLDEN 1995: Peter B. Golden, Days of the Week in Turkic: Notes on the Cuman-Qipčaq Pattern. In: Acta Orientalia Hungaricae 48: 363–375.
- HAHN 1998: Hahn István, Naptári rendszerek és időszámítás. Budapest.
- KISS 1976: Kiss Lajos, Szláv tükörszók és tükörjelentések a magyarban. NytudÉrt. 92.
- KLUGE 1967: Friedrich Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. 20. Auflage, bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin.
- LAGERCRANTZ 1939: Eliel Lagercrantz, Lappischer Wortschatz I–II. Helsinki.
- LEHTISALO 1956: T. Lehtisalo, Juraksamojedisches Wörterbuch. Helsinki.
- LIGETI 1976: Ligeti Lajos, A magyar nyelv török kapcsolata és ami körülöttük van. In: MNy 72: 129–136.
- LIGETI 1986: A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban. Budapest.
- MATICSÁK 1999: Maticsák Sándor, A vogul napnevek rendszere. In: Folia Uralica Debreceniensia 6: 101–112. Debrecen.
- MATICSÁK 2003: Maticsák Sándor, A napok megnevezése a votjákban. In: Permistica et Uralica – Ünnepi könyv Csúcs Sándor tiszteletére. Fenno-Ugrica Pázmániensia 1: 166–175. Piliscsaba.

- MELICH 1904: Melich János, Szláv jövevényszavaink X. In: NyK 34: 241–354.
- MELICH 1938: Melich János, Jelentéstani kérdések. MNyTK. 42.
- MEYER-LÜBKE 1924: W. Meyer-Lübke, Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.
- MOÓR 1964: Moór Elemér, A hét napjainak elnevezése nyelvünkben. In: Nyr. 88: 188–196.
- MUNKÁCSI 1901: Munkácsi Bernát, Árja és kaukázusi elemek a finn–magyar nyelvekben. Budapest.
- MUNKÁCSI 1912–13a: Munkácsi, Bernát, Osttürkisch *učar* 'Markt'. In: Keleti Szemle 13: 224.
- MUNKÁCSI 1912–13b: Munkácsi, Bernát, Ungar. *hét-fő* 'Montag'. In: Keleti Szemle 13: 350–356.
- MUNKÁCSI 1926: Munkácsi, Bernát, Die heidnische Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Volga-Uralgebietes. In: Kőrösi Csoma-Archívum 1926/1–2: 42–64.
- MUNKÁCSI-KÁLMÁN 1986: Munkácsi, Bernát–Kálmán, Béla: Wogulisches Wörterbuch. Budapest.
- NIRVI 1971: T. E. Nirvi, Inkeroisurteiden sanakirja. Helsinki.
- PAPP 1955: Papp László, A régiek keltezése és a hét napjai. In: Nyr 79: 442–446.
- SCHLACHTER 1958: Wolfgang Schlachter, Wörterbuch des Waldlappendialekts von Malå und Texte zur Ethnographie. Helsinki.
- SSA = Ulla-Maija Kulonen (toim.), Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja. Helsinki, 1992–2000.
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3. Budapest, 1967–1976.
- VASMER 1953: Max Vasmer, Russisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.
- VASMER 1971: Макс Фасмер, Этимологический словарь русского языка. Москва.
- VILKUNA 1958: Kustaa Vilkuna, A hét és napjai. In: Ethnographia 69: 185–206.
- WICHMANN–UOTILA 1942: Yrjö Wichmann, Syrjänischer Wortschatz. Bearbeitet und herausgegeben von T. E. Uotila. Helsinki.

MATICSÁK SÁNDOR

A vasárnap megnevezése Eurázsia nyelveiben

